

יד לקורא

לספרן ולפעילי תרבות

אלול, תשי" — אדר תשי"א כרך ב' חוב' ג'ד ספטמבר 1950 — מרס 1951

יהושע סטר ז"ל*

נכסי התרבות היהודיים תחת שלטון הנאצים

גורלם של אוספי הספרים היהודיים, הארכיונים ובתי-הנכות שהיו קיימים באירופה עד פרוץ מלחמת-העולם השניה ונעלמו — אינו אפוף מסתורין. עם זאת אין ידיעתנו על מה ששרד לפי שעה שלמה וזמן רב דאי יעבוד בטרם נוכל לערוך מפקד של האודים המוצלים. מכיון שאנו יודעים מה רב החומר החשוב ששרד — מתעוררת גם השאלה: מה מתוך כל האוצר הזה לא הושמד במתכוון על-ידי הנאצים? אין ספק שהיו אנשים צלולי מחשבה, שלא נמנו עם חסידי היטלר, והם הצילו מהרס — ביוזמתם האישית ומתוך כוונה רצויה — את שהשיגה ידם. עוד בנובמבר 1938 הציל מנהל בית-הנכות הלאומי בוינה חלק מאוספי בית-הנכות היהודי וכמה תשמישי קדושה מבתי-הכנסת ההרוסים. כן ראויים לשבח מנהל המוזיון בוורמייזה ועובדי הספרייה העירונית במגנצה. אולם, הישגים בודדים אלה, של האנטי-נאציים שצוינו לטובה, לא ישוו בהיקפם לתכנית-הפעולה שהוצאה לפועל בחסות המפלגה הנאצית וכוחות הבטחון של הרייך אשר הטילו מרותם על הגסטאפו. למשל, הודות לד"ר קרל שטיין, חבר ועד קהילת פראג אשר „מכר" ב-1942 לגסטאפו את הרעיון של שמירת אוצרות-הרוח היהודים וריכוזם — הגיע בית-הנכות היהודי בפראג לדרגת התפתחות שעברה את גבול המטרות שהציג לעצמו הרייך השלישי. לאחר סגירת בתי-הכנסת ועקירת האוכלוסיה היהודית מן הפרוטקטורט רוכזו במוסד זה כ-200.000 תשמישי קדושה שהוחרמו בבוהמיה ומורביה. גם בברלין הפוליטיקה הרשמית של Sicherstellung (העברת הדברים למקום-מבטחים) היא בלבד הצילה מחורבן מספר רב של ספרים ואוסף-אומנות גדול.

* מחבר הרשימה הזאת, היסטוריון צעיר בעל שם, עמד זמן מה בראש פעולת ההצלה של שארית הפליטה היהודית באירופה. ב-6 בדצמבר 1949 נפטר בארצות הברית בנסיבות מאוד טרגיות, והוא בן 42 שנה. יהא זכרו ברוך.
מאמר זה נדפס בחוברת מס' 1 כרך 12 של „גויש שושל סטודיס" שיצאה לזכרו של המחבר ותרגומו ניתן כאן בהשמטות.

ביות נכסי־התרבות היהודיים לשם שמירתם משכה מאוד את לבם של חוגים גרמניים ידועים, ובראשם את אלפרד רוזנברג. הוא, רוזנברג הקים ב־1940 מוסד מיוחד Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg לביצוע ביזה שיטתית שתאפשר מחקר מדעי בשאלה היהודית בקנה־מידה שלא היה כמוהו. כיום בהחזיקנו ספר בידינו ועליו חותמת Einsatzstab RR — הרי הוא עד אילם לתכנית שמטרתה להעניק אפשרויות בלתי־מוגבלות לחקירת העבר וההווה היהודי. הסכנה הרוחנית באותו סילוף של מדע היא הקטנה בין זוועות היטלר, אך מקומה בקורות דורנו שמור לה לנצח. כאשר נראה להלן חייבים אנו לתכנית זו תודה במידה רבה על הצלת חלק מנכסי־התרבות היהודיים במרכז אירופה.

בפרסומים הרבים על גורל יהדות אירופה אפשר למצוא פה ושם ידיעות על הנושא שלנו, אולם רק מחברים מעטים מוסרים מה עלה בגורלם של אספים שונים. כן קיימות תעודות שברובן לא ראו אור ובהן השתמשתי במחקר זה.

פריחת המחקר „המדעי“ בשאלה היהודית לא הביאה במישרין להחרמת החומר המקורי. עוד ב־1936 נוסדו למטרה זו שני מכונים, אחד בברלין מיסודו של יוסף גבלס והשני במינכן מיסודו של ולטר פרנק, אבל שניהם לא נחפזו להחרים את הארכיונים והספריות של יהודי גרמניה. לעומת זאת הבין רוזנברג, שהקמת הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה פתחה מקור נוח לביזה. אולם בתקוותו לזכות במונופול לא הביא רוזנברג בחשבון את תאבונם של אנשי ס״ס שהיו מעוניינים גם הם בחומר זה. בשעה שאנשי ס״ס אירגנו את גלי־האלימות הראשון (נובמבר 1938) החרים הם את התעודות היהודיות כדי לשמרן שמירה מעולה. ואולם, האופטרופסות השיטתית על ספרי היהודים לא באה כתוצאה ה„יודן אקציון“ משנת 1938, כי אם אורגנה לשם טיפול בחומר עשיר שנפל בידי הצבא הגרמני בצרפת ובארצות השפלה במלחמת־העולם השנייה. בפעולות אלה במערב אירופה, ואחר כך גם במזרח, הטיל היטלר על רוזנברג את התפקיד החשוב של „ממונה מטעם המנהיג על החינוך הרוחני והאידיאולוגי“. לפי הוראות היטלר, מיום 29 בינואר 1940, קיבל רוזנברג — כמנהלו בעתיד של בית־המדרש הגבוה של המפלגה הנאצית — סמכויות בלתי־מוגבלות בתחום איסוף הספרים. „בית־המדרש יהיה למוסד מרכזי של מחקר, הוראה וחינוך נאצי. הוא יפתח אחרי המלחמה, אולם לשם זירוז ההכנות לפתיחתו אנו מצויים על „הרייכסלייטר“ אלפרד רוזנברג להמשיך בפעולות־הכנה, ביחוד בשדה המחקר ואיסוף ספרים. משרדי המפלגה והמדינה נדרשים להושיט כל עזרה למפעל זה“. אין להניח שאנשי הגיסטאפו הסכימו ללא התנגדות לסמכויות הרחבות של רוזנברג — אולם הפשרה הושגה. הוסכם שהמשטרה וסוכני רוזנברג יבדקו את הספריות במשותף. על המשטרה היה לקחת את החומר המעניין אותה ולהשאיר את רוב השלל לאנשי־הספר של מוסד רוזנברג.

עם החרמת הספריות היהודיות המפורסמות בפאריס ובאמסטרדם הגיעה השעה להניח יסוד לבית־המדרש הגבוה שיעמיד בצל את מוסדות־המחקר של ברלין ומינכן שהיו קיימים אז. פרנקפורט על נהר מיין נבחרה למקום־מושבה של הספרייה היהודית, ואליה נשלחו רבבות־ספרים מן הארצות הכבושות. בתזכירו של ד״ר וילהלם גראו, הממונה על הספרייה הזאת, אל רוזנברג, מנובמבר 1940, נזכרת

קבלת 1092 ארגזי ספרים מפאריס שהכילו את פרסומי המו"ל הידוע ליפשיץ, וכן את ספרית בית-המדרש לרבנים וחברת כל ישראל חברים עם ספרי הבונים החפשיים. שבועיים לפני חנוכת המכון הנאצי בפרנקפורט הופיעה ב„היסטוריה צייטשריפט“ (10 במרס 1941) ידיעה מענינת בכותרת: „הספריה הגדולה ביותר בשאלה היהודית“. בידיעה זו נאמר כי ברשות הספריה יש כבר 350.000 כרך ואוסף זה הולך וגדל על-ידי רכישת חבורים חשובים ביותר. מחלקות היודאיקה וההבראיקה העשירות של הספריה העירונית בפרנקפורט משמשות לה יסוד. לאמיתו של דבר, מתאים מספר זה למספר שהושג כעבור שנתיים לאחר שמשלוחים רבים הגיעו מחוץ לארץ. הזכרת תרומתה של העיר פרנקפורט אינה אלא תחבולה שמטרתה לחפות על העובדה, שהספריה החדשה היתה למחסן ביזה שבאה בתקופה זו מפאריס וממוסדות יהודיים ובתים פרטיים בגרמניה. ואמנם הספריה העירונית של פרנקפורט נדרשה להעביר את האוסף היהודי שלה לרשות המכון הנאצי, אולם פרט לספרים כפולים לא יצאה העברה זו אל הפועל. היודאיקה נמצאת עד-היום ברשותה של הספריה העירונית וההבראיקה הושמדה לדאבונו ברובה המכריע על-ידי ההפצצות. אולם נראה שפקידי העיריה מסרו לידי המכון מספר ניכר של ספרים שהיו קנין יהודים, וביניהם מלאי הספרים רבי-הערך של מוכרי-הספרים פליכס קאופמן.

כדוגמה לסגנון התעמולה של המכון יכול לשמש מאמר שהופיע ב־30 באפריל 1942 ב„אילוסטרירט ביאובאכטר“ בכותרת „לראשונה בהיסטוריה: מחקר בשאלה היהודית בלעדי היהודים“ ולהלן: „לפני תפיסת השלטון על-ידי המנהיג התנהל המחקר המדעי בכל השאלות הנוגעות ביהודים בעיקר על-ידי היהודים עצמם, ועל כן לא הוצאו חקירות בשטחים „עדינים“ לפועל, כי היהודים נזהרו שלא לגלות את סודות מעמדם הלאומי המיוחד. אנשי מדע גרמניים כבר החלו משנים דמותו של המחקר בשאלת היהודים מן הקצה אל הקצה. העולם ילמד לראות את היהודים באור יותר נכון“.

המכון בפרנקפורט, שנחנך רשמית במרס 1941, הפיק תועלת מרובה מהרחבתו הבלתי-פוסקת של מפעל רוזנברג. מרשל גרינג שיבח את ההחלטה להרחיב את הפעולות לריכוז חומר מדעי ואוצרות-תרבות בגרמניה לשם התקפה נגד יהודים, בונים חפשיים ובני-בריתם (1 במאי 1941). ב־17 ביולי 1941 נתמנה רוזנברג ל„רייכסמיניסטר“ בארצות-המזרח הכבושות, וב־1 במרס 1942 ייפה היטלר את כוחו להחרים נכסי-תרבות בכל השטח שנכבש בידי הגרמנים. מחוץ למשרדי מוסד רוזנברג בכירות המערב (אמסטרדם, בריסל ופאריס), הוקמו בתקופה זו ארבע מפקדות אזוריות באירופה המזרחית: בבלגראד, ריגה, מינסק וביאליסטוק. משרדים אלה היו המנצחים, בעזרת רשת פקידים מקומיים, על מלאכת הביזה של ארצות מזרח אירופה. לא ברור כיצד פעלו אנשי רוזנברג בפולין — ואם בכלל פעלו שם. על כל פנים, חודש לאחר חנוכת המכון בפרנקפורט נפתח סניפו בלודז'. אשר לשטח הרייך הגרמני הגיע מוסד רוזנברג לידי הסכם עם מיניסטריון הכספים (21 במרס 1942), לפיו רשאי היה המפעל לבור את החומר המתאים לו מתוך הרכוש הנטוש של היהודים. מלבד ספרים תבע המפעל גם יצירות ציירים יהודיים ותמונות בעלות מוטיבים יהודיים.

בראשית שנת 1941 הגיעו לפרנקפורט המשלוחים הראשונים מסולין ומארצות דרום-מזרח אירופה. בהמשך הזמן הועברה לשם גם ספרית בית-המדרש לרבנים שברומה; חלק מאוסף זה (6579 כרכים) זוהה אחר המלחמה והוחזר לבעליו.* אחד הפעילים ביותר בפיתוח הספרייה החדשה היה ד"ר יוהנס פול (Pohl) שמת בינתיים. הוא היה חוקר בלשון העברית ולפנים עבד במחלקה העברית של הספרייה העירונית בפרנקפורט. יש יסוד לסברה, שפול נסע פעמים מספר לחוץ לארץ; על כל פנים, יש בידינו עדות על פעולותיו בשתי ארצות כבוש. שבועות מספר לאחר נפילת סלוניקי (אפריל 1941) אנו מוצאים אותו מפקח בעיר זו על החרמת ספרים. משם עבר לעיר וולוס (Volos) כדי לרכוש את ספריתו של ר' משה פסח שמאז נעלמו עקבותיה. ידוע לנו, כי מספר ניכר של ספרי יהודים (אלפים אחדים) הגיע מיון לפרנקפורט, אף כי בני הקהילה הערימו על אנשי רוזנברג והסתירו קצת מן החומר הזה. לדאבונו השמידו הואנדלים המקומיים את השרידים הללו בעת גירוש יהודי סלוניקי ואחריו (אביב 1943). את עבודתו של פול באיזור זה המשיך מלומד אחר מחוזו הבאנאט שביוגוסלביה בשם Maertsch, שסייר בקהילות יהודיות בבלקן ואסף תעודות חשובות, כגון תעודות יהודי סראיבו וכן תעודות איטלקיות על יהודי רגוזה.

הפלישה לארצות הסלביות פתחה כר נרחב לפני העוסקים בשוד באמתלה של הצלת נכסי התרבות היהודיים. לאחר קביעת מפקדתם האזורית בריגה החלו אנשי רוזנברג בפעולה רבתי במוסדות ווילנה וסביבתה. באוגוסט 1941 הופיע שם ד"ר גוטהרדט מברלין והחל עוסק באינקוונבלים שבספרית שטראשון. לעזרתו הועמדו שנים מאסירי הגיסטאפו, הסופר הנודע נוח פרילוצקי ואליהו יעקב גולדשמידט. הוצאתם של שני אלה להורג נדחתה עד שהכינו לשליח הנאצי מברלין את הרשימות הדרושות. בינתיים הפך המוסד המדעי האידי "ייווא" למרכז האחסנה של החומר אשר נשדד ממוסדותיה המרובים של ווילנה וסביבתה.

כשהגיע פול לירושלים דליטא, בתחילת שנת 1942, עמד לפניו תפקיד עצום, ואף כי נלוו עליו ארבעה עוזרים, מהם שנים בעלי השכלה אקדמית, ברור היה שמשלחת זו לא תוכל למלא את המוטל עליה. לפי דרישתו של פול סיפקה לו הקהילה היהודית 20 איש מהם 5 בעלי-מקצוע, לשם מיון האוסף העצום. כדי להקל על מיון החומר העומד להישלח לגרמניה פקד פול לסדרו לפי שנת ההוצאה, ואחר בחר 20.000 מתוך 100.000 יחידות ושלחן ב־74 ארגזים לפרנקפורט. אחר נתברר, כי חלק ידוע של הספרים נמכר ע"י פול לבתי-חרושת לנייר. כן עשה עם המטריצות של בית ההוצאה המפורסם של האלמנה והאחים ראם, הידוע בהוצאות-הש"ס המובחרות שלו. מובן שגם עוזריו של פול הלכו בעקבותיו והשמידו כתבי-יד יקרים, ביניהם כתבי-יד של פרץ ושלוש עליכם שנשמרו בארונות-פלדה בבית "ייווא". מיונם של ספרי ווילנא התנהל בעצלתיים, עד שהופסקה עבודת העוזרים היהודים על-ידי חיסול הגיטו (יולי 1943).

מה הנאה נהנו מכיבוש המזרח הספריות הגדולות של הרייך, מלבד המכון

* על הספריות היהודיות בהונגריה תחת שלטון הנאצים עיין במאמרו של הפרופ' אלכסנדר שייבר, יד לקורא, כרך א' עמ' 249—251.

בפרנקפורט, וכן מוסדותיה האחרים של המפלגה הנאצית? ספרני גרמניה יכולים אולי להשיב כיום על שאלה זו — אך אין הם מזדרזים לעשות זאת; והנחתם היא, מן הסתם, כי אוצרותיהם נעלים הם מעל כל חשד. אין באפשרותנו להוכיח שהספרים השדודים חולקו בין הספריות הללו אף כי נמצא מכתב משנת 1943 מאת הספרייה הלאומית הפרוסית (פרויסישה שטטסביבליותיק) שבו ביקשה להפריש לה חלק מספרי ווילנא.

על מצבו של המכון בפרנקפורט אנו מוצאים סקירה מאלפת בדין וחשבון של פול מ'1 באפריל 1943. מן הכתוב שבו יש לציין את העובדה שכל רכישותיו של המכון באו מארצות הכיבוש; פול אינו מזכיר את האוספים של יהודי גרמניה. אף כי הדין-וחשבון נוקב סך 550.000 כרך — טרם הגיעה כמעט מחציתו (250.000) לפרנקפורט. מלבד חלק מאוספי פאריס שנתפסו, ב־1940, לא כלל הרכוש הזר שהיה בפועל בידי המכון בתקופה זו יותר מ־149 ארגזים מריגה. גידולה של הספרייה הופרע במידת־מה על־ידי שליחת חלק מן החומר דרך ברלין. בתקופה זו טרם הגיעו אף שני האוספים הגדולים מאמשטרדם לפרנקפורט, וכמויות גדולות של ספרים נתעכבו במזרח: כ־280.000 כרך המתינו למשלוח בקיוב, ווילנא, מינסק ומקומות אחרים.

בסוף 1943 היה הכרח להעביר את המכון למקום בטוח יותר, וחלק מן הספרייה שוכן בטירת הונגן במרחק 32 מיל מפרנקפורט. בדין-וחשבון המתאר את תקופת הירידה של המכון (נובמבר 1943 — מרס 1944) מדובר ב־100.000 כרך שבטירת הונגן — כלומר על חלק צנוע מן האוסף שגדל מאוד לאחר שהמשלוחים מן המזרח הגיעו סוף־סוף לתעודתם. הספרים נשארו ברובם בפרנקפורט ובאביב 1945 עברו לרשות השלטונות האמריקאיים.

מציאותן של עדויות מפורטות על עבודתם רבת ההיקף של אנשי רוזנברג עלולה להעמיד בצל מבצע חשוב שמרכזו היה בברלין. אילו הוכרזה הבירה כעיר פרוזות היתה נשארת עד סוף המלחמה מרכז הכינוס של נכס־תרבות יהודיים. פה עסקו בהצלה כביכול לפחות שלושה מוסדות ממשלתיים. ה־ Reichssippenamt החרים את הארכיון המרכזי של יהודי גרמניה Gesamtarchiv בו השאירו בעבודה את מנהל הארכיון ד"ר י. יעקבזון. ה־ Reichskulturkammer שניהל מסע־צלב נגד „אמנות מתנוונת“, רכש לו אוסף של כ־300 תמונות וביניהן מוצגים מתערוכת 1937-38 (מאה שנה של אמנות יהודית מאוספי ברלין), וקבוצה אחרת של תמונות על הנושא „אמנות ותנ"ך“. יצירות יקרות אלה ניצלו בנס מהשמדה יחד עם שרידים קטנים של תשמישי קדושה — קנין המוזיון היהודי בברלין. ספרית משרד הבטחון של הרייך, שנוסדה שנים מספר לפני פרוץ המלחמה, ואשר לא ניתן לה פרסום בציבור, עלתה אף על מכון פרנקפורט המהולל. אותו נספח רוחני של מכונת־הרצח הגדולה היה תחת פיקוחה של הדיכוייה השביעית שטיפלה בדיכוי הזרמים הדתיים והפוליטיים האויבים לרייך, ומנהלה ראשון היה פרופ' פרנץ אלפרד סיכס Six. בסתיו 1941 פקד משרד הבטחון על התאחדות יהודי גרמניה Reichsvereinigung להמציא לו 8 מלומדים המוכשרים לטפל בספרי היהודים. אנשים אלה הופנו לדיכוייה השביעית, ולאחר חקירה ודרישה יסודית קיבלו איש־איש את תפקידו. בראשם עמד ד"ר ארנסט גרומאך, שידע לנצל את ההזדמנות ולהגדיל את מספר

העובדים עד ל-25. על אנשים אלה, הכלואים בתוך המחלקה היהודית של הספרייה, נאסר מגע כל שהוא עם סקידי המשרד פרט לממונים עליהם במישרין. בימים שהממונים לא באו לעבודה נסגרו העובדים היהודים בחדריהם על מסגר. בעוד שדינים וחשבונות מפרנקפורט מתפארים ברכישת מאות אלפי כרכים, אספה הדיביזיה השביעית למעלה משני מיליון כרך במקצוע הדת, תנועת הבונים החפשיים, מרכסיו ומדעי היהדות. תיאור חטוף של האוסף במחלקה זו יש בו כדי להוכיח את עשרה ורב-גוניתה של ספריית ברלין. ספרייה יהודית סודרו לפי החלוקה דלקמן:

- (א) ספרי שימוש וכתבי-עת;
- (ב) ספרות בעברית, אידיש ולאדינו;
- (ג) אוסף קהילת ברלין, צנטרל פראיין, סמינר ברסלאו, ספריית זליגמן מאמשטרדם;
- (ד) ספרי מחברים יהודים ולא-אריים, לרבות פרסומים שנערכו או תורגמו על-ידיהם;
- (ה) כתבי-יד;
- (ו) דברי-דפוס זעירים (חוברות, חוזרים) — כ-60.000 יחידה.

ספרייה זו, אם נועדה לשמש את מחלקותיו השונות של משרד הבטחון — החטיאה את מטרתה, כי לעתים רחוקות נזקק אחד הפקידים לאוצרותיה. לפי דברי ד"ר גרומאך היתה הספרייה מטרה בפני עצמה ועיקר תועלתה היה בהעסקת קציני ס. ס. רבים בריחוק מן החזית. המנגנון היהודי מילא בה את תפקידו עד לנפילת ברלין. מידת החשיבות שיחס משרד הבטחון לאוסף ענקי זה מתגלה בצעדים שננקטו כדי להרחיקו מן העיר כשנחרץ גורלה. לאחר פרסום פקודת פינוי ברלין באוגוסט 1943 הועבר חלק מן האוסף לטירות בוהמיה וכמה ספרים בעברית ואידיש הגיעו לטרוזינשטדט. אולם חלק ניכר מהספרים לרבות ספריית האקדמיה הברלינית לחקר היהדות, וכן אוספי ווארשה ווינה, נשאר בברלין. אוצרות אלה הושמדו ברובם בהפצצות (23—22 נובמבר 1943), אבל למזלנו ניצל חלק גדול של כתבי-עת מלהבות. הגיסטאפו בחרה להעביר ספרים רבים לטרוזינשטט, מאחר שנקבעה להיות מחנה-ריכוז ליהודי אירופה המערבית והמרכזית. על הרב היונאי ד"ר ב. מורמלשטיין הוטל תפקיד של קיטלוג הספרים העבריים לפי שיטת הספרייה הלאומית הפרוסית. וכך עם תום פעולות-האיבה נמצאו החלקים הניצלים של האוסף הגדול בצ'כיה ובברלין. איסוף החומר הארכיולוגי היה מתפקידו של ה-Reichssippenamt ומרכזו היה אף הוא בברלין. בפיקוחו היה ה-Gesamtarchiv d. deutschen Juden הכולל תעודות מ-344 קהילות יהודיות. פקידי משרד זה השמידו חלק ניכר מן האוסף בגלל צפיפות המקום, אבל חלק חשוב ממנו ניצל. אותו משרד טיפל גם ברשימות הלידות והמיתות של הג'ומטארכיב שהועברו מטעמי בטחון לחלק אחר של גרמניה וטרם נמצאו.

אסונות שאירעו בדברי הימים חיזקו באירופה את החוש להבטחת רציפות היסטורית. אולם בית יצירות האמנות והספרות על ידי הגרמנים לא נבעה משאיפה נעלה כזאת. כל שלב של חיסול „האויב“ היה מלווה צעדים מחושבים להבטחת הישארותם של מקורות המעידים על חלקו השלילי של המושמד בצביליזציה, למען

יוכל "מדע־היהדות" להתחיל אחר־כך מחדש בנוסח נאצי ואיש לא ירים קולו נגד תגליותיו.

תנאי הזמן אחרי המלחמה לא היו כמובן נוחים לטיפול בשארית הפליטה הרוחנית. זמן רב בטרם הוכשרו התנאים להצלת שרידים אלה מצאו חפצים רבים את דרכם הבלתי־חוקית למוסדות שונים ואנשים פרטיים. (את תפקיד ההצלה והשמירה קיבלו עליהם אחר־כך שלטונות־הכיבוש האמריקאיים בגרמניה ואוסטריה ומילאווהו בנאמנות). היום, משתפים ארגונים יהודיים חשובים בארצות הברית, אנגליה וישראל פעולה לשימוש יעיל ביותר במה שנשאר — ושומה על כל הנוגעים בדבר להודיע על מקום הימצאם של החפצים הפזורים. כל מקור שיש בו ענין למדע היהדות חשיבותו גדולה עתה שבעתיים משהיתה בזמן מן הזמנים.

(קוצר ותורגם בידי איזה פרליס).